

УДК 295.4+125+14

ГОЛОЛОБОВА КАТЕРИНА,

кандидат філософських наук, доцент,

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

ЗЕРВАН: ПОНЯТТЯ ЧАСУ В ЗОРОАСТРИЗМІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РЕЛІГІЮ ТА ФІЛОСОФІЮ

Стаття містить аналіз давньоіранського зороастрійського поняття "Зерван", що означає "Час". Показано, що воно має дуалістичну структуру: Зерван Акарана - вічний час та Зерван Даргахвадата - кінцевий світовий час. Простежено безпосередній вплив цих понять на східну філософію взагалі, зокрема давньогрецьку, а також на християнство та іслам. Проведено паралелі між дуалістичними уявленнями про час у зороастрійців і поданням часу в сучасних наукових концепціях.

Ключові слова: зороастризм; зерванізм; Зерван; Зерван Акарана; час; онтологія; лінійний час; циклічний час.

Постановка проблеми. Час - найважливіша основа буття світу і людського буття взагалі: він визначає будь-які зміни, рух, становлення, розвиток усього існуючого; поряд із простором він становить основу фізичної і соціальної реальності; дозволяє спостерігати й досліджувати різні процеси, події, ситуації; позначає народження і смерть. Він створює універсальну пізнавальну стратегію: бачити світ у його зміні та розвитку, пояснювати відносини і світовий порядок через плинність та безкінечність. Отже, без уявлень про час неможливі будь-які науки, які найчастіше і зосереджують свої зусилля саме в області дослідження темпоральних характеристик пізнаваних об'єктів.

Зерван Акарана в зороастризмі - безмежний Час, або Вічність; одна з двох початкових сил, що згадуються в "Авесті" і "Ясні". Зерван - це Творець, який не здійснив творення. Він лише основа, думка, що дає імпульс, подібний до вибуху. Він схожий на поняття "дхарма" в індійській традиції, на "Логос" у Геракліта, на закон, за яким існує Всесвіт. Навіть християнського Бога уявляють як вічність, тому що він знає, що цей матеріальний світ кінцевий і не він є головною метою існування. Навіть в ісламі Аллах знає долю кожної людини ще до її народження, тому що той, для кого час нескінченний, знає про кінцеве все. Зерван же уподібнюють до Великого Вибуху, з якого виник Всесвіт.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на значний інтерес до зороастризму, поняття "Зерван" у західній іраністиці та релігієзнавстві достатньо рідко ставало об'єктом дослідження, оскільки в історіографії питання можна виділити лише кілька монографій і невелику кількість статей, присвячених йому безпосередньо.

На початку 1960-х років Р. Ч. Ценер виклав свої погляди про зерванізм у монографії "Схід та захід зороастризму" [11]. Мабуть, найбільш розгорнуту спробу розгляду проблеми зерванізму здійснив І. В. Рак у розділі "Вчення зерванітів" свого художнього переказу зводу зороастрійських міфів та легенд "Міфи Стародавнього і ранньосередньовічного Ірану" [7, с. 115-121]. Частково питання зерванізму у зв'язку з маніхейством і мітраїзмом торкалася у своїх роботах Є. Смагіна [8, с. 40-57].

М. М. Вольф здійснила порівняльний аналіз іранської традиції та ранньої давньогрецької філософії в дисертаційному дослідженні [2].

Не можна не пригадати працю М. Л. Веста, в якій розглядається проблема спекуляцій про час у фінікійській, грецькій, іранській та індійській культурах і розвивається гіпотеза Р. Ейслера про зерванітські корені орфічної теогонії та уявлення деяких досократиків [10]. Аналізу зерванітської міфології присвячена монографія А. Джоха "Традиції магів" [9].

Мета дослідження - проаналізувати поняття Зерван у давньоіранській традиції, визначити його онтологічний статус та виявити вплив цього поняття на подальші релігійні та філософські системи.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про час укорінені ще в міфах. Для людини особлива значимість часу багато в чому визначається його очевидним зв'язком зі смертю. Людина приречена на смерть, і саме час неминуче веде до неї будь-кого - звідси й народжується міфологічний культ часу, що зумовлює благовиння перед ним і спроби відтермінувати смерть або втрату найдорожчого. Важко знайти міфологічну систему, в якій час не був би так чи інакше представлений. Культ часу в різних народів уособлювали вищі й нижчі божества: Осіріс у єгиптян; Кронос, Діоніс і Мойри у греків; Сатурн, Янус і парки у римлян, Зерван у іранців.

В іранській міфології, де культ часу був надзвичайно розвинений, час уособлювало вище божество Зерван, яке спочатку уявлялося як нескінченний час, вічність (Зерван Акаран), існуючі на початку світобудови, і лише потім, у пізніших частинах "Авести" набирає вигляду кінцевого, природного, світового часу (Зерван Даргахвадата), який передбачає не лише його початок, а й кінець, загибель.

Згідно із зороастрійською традицією, "спочатку не було у Всесвіті ані землі, ані Сонця, ані планет, ані зірок. Був лише нескінченний час - зерван акарана" [3, с. 22].

Коли йдеться про зороастрійське поняття Зерван, неможливо не сказати про зерванізм. Зерванізм - давньоіранське релігійно-філософське вчення, що розглядало як першооснову субстанцію Зерван - нескінченний час. Як певна релігійна система зерванізм може

бути віднесений до часу Ахеменідів (VI-IV ст. до н. е.), але культ Зервана існував, імовірно, ще раніше. Деякі уявлення зерванізму ввійшли і в Авесту.

У зерванізмі світ народжується з абсолютної порожнечі й розвивається в часі. Конкретні ж обриси йому надає Творець, він же встановлює в ньому свої Закони. Зерван зображувався у вигляді крилатого бога з чоловічими і жіночими статевими ознаками. Культ Зервана як прародителя всіх зороастрійських богів (або єдиного бога, проявами якого є всі інші) лежить в основі віровчення зерванізму.

У середовищі на пояснення недосконалості світу та його законів розвинувся міф про те, що Зерван одночасно зачав Ахура-Мазду та Ахро-Манью і поклявся дати владу над світом тому, хто народиться на світ першим. Ахура-Мазда вгадав думку Зервана і поділився нею з Ахро-Манью; той тут же розірвав чрево свого батька і вийшов на світло, назвавши себе Ахура-Мазда. У результаті Зерван був змушений зробити його царем світу на 9 тисяч років. Так у світі запанувало зло; але після закінчення вказаного терміну світом правитиме Ахура-Мазда, який виправить скоєне Ахро-Манью.

Зерванізм має відмінність у розумінні місця вибору людини і більшою мірою зберігає міфологічні уявлення про долю, які мають розбіжність із зороастрійським ученням. Так, зерваніти вірили в невблаганність долі та часу і марність людських спроб змінити долю, обираючи між добром та злом.

Отже, згідно із зороастрійськими уявленнями, фізичний світ створений як арена для боротьби зі злом. За версією "Менога-і Храт", Ахура-Мазда творить світ з власного світла "і з благословення безмежного часу, тому що безмежний час - нестаріючий, безсмертний, безболісний, нечутливий, нетлінний, невразливий, назавжди й навіки, і ніхто не може схопити його та послабити його владу. Брехливий Ахріман ... уклав з Ормаздом договір на 9000 років у безмежному часі, й до завершення (цього терміну) ніхто не може (нічого) змінити або вчинити інакше" [4, с. 90].

Звідси випливає, що в межах нескінченного лінійного часу Ахура-Мазди відмежовується кінцевий часовий проміжок (9000 років), що має початок у безмежному часі; цей початок збігається з точкою творення і початком фізичного світу, кінець цього часового відрізка є кінцем матеріального, створеного світу, кінцем світової історії. Іранські уявлення про час несуть чіткий есхатологічний зміст, і тим самим незіставні з характерним для міфопоетичного світогляду циклічним розумінням часу. В уявленнях про міфологічний час точка кінця історії завжди збігається з початковою точкою і співвідноситься з новорічним ритуалом.

"Отже, іранську традицію характеризує есхатологічне уявлення про час як про лінійний (нециклічний) нескінченний час, всередині якого відмежований кінцевий часовий проміжок і з закінченням якого фізичний світ загине" [2, с. 36].

Історія світу, уважали давні іранці, поділяється на три епохи: 1) створення; 2) змішання добра і зла; 3) поділ. Час, коли зло буде переможене і світ відновлений в його первісному варіанті, досконалому вигляді, називається "Фрашокереті" (чудотворення). Цей період характеризується загальним воскресінням, Вищим судом, на якому праведні будуть відділені від грішних [1, с. 36-37, 39].

Зерван по відношенню до існуючих речей виступає як "Першосуще" (першопричина, принцип), яке включає в себе буття й небуття. При цьому, якщо в класичному західному розумінні небуття виступає як "ніщо", то в зороастризмі, навпаки, небуття персоналізоване та

субстанціональне. Розвиток традиції йде в напрямку подальшого розвитку дуалістичних уявлень і, крім стандартного набору протилежностей ("світло-тьма", "добро-зло"), додається ще протиставлення "буття-небуття".

Важливою характеристикою структури буття є категорії незмінності й змінності світу, нерухомості й руху. Подібних уявлень немає в ранніх текстах, зокрема, у "Гатах", але вони характерні для Пехлевійської традиції і в цілому не виходять за рамки дуалістичних уявлень. Уявлення про рух і нерухомість знаходять відображення в космології. Якщо нерухомі зірки - це творіння Ахура-Мазди, то планети (рухомі зірки) і комети - творіння Ахро-Манью. Той самий принцип закладений у розуміння зміни дня і ночі, пір року. У світі, спочатку створеному Ахура-Маздою, завжди були полудень і літо. Відповідно, зима і ніч - породження Ахро-Манью. Таким чином, вторгнення злого початку в ідеально влаштований світ вносить у нього хаос, наступним етапом розвитку світу є етап впорядкування хаосу на підставі Закону, Арти [2, с. 113].

У Пехлевійських текстах "Дадастан-і менога-і Храт" (Судження Духа розуму) для передачі понять "доля" і "приречення" використані спільнокореневі іменники. На питання, чи дають боги людям за звершення добрих справ та гідність що-небудь, Дух розуму відповідає: "Дають, і це те, що називають "доля і приречення". Поділяють таким чином: те, що буває спочатку, - доля, а що розподіляють потім - приречення. "Те добро, що не визначене, не можна знайти старанням, а те, що було визначене, швидко приходить завдяки старанню. Але старання, якщо час на її [людини] (боці), на землі марне, але потім, на небесах, воно приходить на допомогу (людині) й переважає (чашу) терезів". Визнання сили долі й приречення цілком відповідає зороастрійським уявленням, оскільки важливе місце займає особистий вибір людини і її активна позиція на користь добра, і цьому відповідатиме посмертна відплата [4, с. 13].

Завдяки часу, основною сутністю простору є тривалість, матерія має можливість прийти в дію. Уже пізня Авеста проводить відмінність між нескінченим часом і часом, що володіє довгою тривалістю, але кінцевим. Пізніше теологи трактували нескінченний час як вічність сушого, а тривалий час розглядали як тривалість світу, котрий був створений і буде мати кінець.

Ці уявлення можна співвіднести з думками, які пізніше ми зустрічаємо в християнстві, що в людини є свобода вибору, і ще пізніше - в ісламі, що доля людини визначена наперед. Але в зороастризмі мова йде про одне й те саме, доля для цього матеріального світу, в якому є зло, визначена наперед, але у світі Ахура-Мазди людина має право вибору, і там вона отримує те, на що заслуговує.

Поняття часу є значущим і для розкриття змісту уявлень про буття, особливо в Пехлевійській літературній традиції. Характерною особливістю уявлень про час в іранських релігійно-філософських поглядах можна вважати відмову від циклічного розуміння часу і прийняття уявлень про незворотність часу - від минулого до сьогодення, через сучасне в майбутнє. Крім того, якщо в ортодоксальній доктрині час співвідносний з Ахура-Маздою, то в зерваніті час виступає першим початком по відношенню до творця світу - Ахура-Мазди. За винятком цієї особливості, уявлення про час в іранській традиції в цілому збігаються.

Окрім циклічного часу, який зберігається в жрецькій практиці, у здійсненні ритуалів, у календарній системі, у деяких архаїчних міфологічних уявленнях, відповідно до структури буття виділяються ще два типи часу. Це - вічний, нескінченний час ідеального (ментального)

світу, або Зерван Акаран і необоротний кінцевий час, в якому розвивається фізичний світ, а межа цього часу збігається з кінцем фізичного світу. Про те, що подібні дуалістичні уявлення про час зустрічаються і в сучасних наукових концепціях, пише у своїй дисертаційній роботі О. А. Пилипенко [6], наводячи приклад розуміння часу М. Гайдеґґером: "Гайдеґґер виділяє два види часу: час, який відносять до людини, який він називає "початковим", і час, з людиною безпосередньо не пов'язаний, який він називає "похідним". Останній і є той самий об'єктивний фізичний світовий час, що досліджується позитивними науками і має цілком визначені вимірювані властивості. І Гайдеґґер проводить чітку межу, висуваючи критерій розрізнення цих двох часів. Ніщо суще, крім людини, не знає про свою кінцевість, тільки людині відома тимчасовість, а з нею і саме буття" [Там само, с. 51-52].

Отже, окрім нескінченного часу (Зерван Акарана), священна книга персів "Авеста" оповідає про час кінцевий (Зерван Даргахадата), який народився разом із цим світом і, так само як і цей світ, приречений на смерть.

У давньогрецькій філософії схожі поняття передавалися термінами "еон" ("життєвий вік", "вічність") і "Хронос" - час як аморфний і пасивний вимірничач течії подій.

У священній книзі християн, Одкровенні Іоанна Богослова, мова йде про Бога, як про Альфу й Омєгу всього сущого, тобто як про нелокальний Час, існуючий не одну лише мить між минулим і майбутнім, а цілу вічність одночасно (Альфа і Омєга - перша і остання літери грецького алфавіту, мови, якою був написаний Новий заповіт): "Я є Альфа і Омєга, початок і кінець, говорить Господь, Який є і був і буде, Вседержитель" (Одкровення, 1: 8).

Кінець світу означає кінець часу як грецького хроноса. У точці Омєга звичного для людини часу як миті між минулим і майбутнім уже не буде.

Великий давньогрецький філософ Платон називав час "рухомою подобою вічності". Поняття еону, що означало життя, час життя або довгий проміжок часу, отримує ще одне значення у Платона - вічності. Зауважимо, що власне божество часу - Хронос - в античності з'являється в пізній орфічній традиції у вигляді крилатого Дракона з двома головами, бика й лева, з обличчям бога посередині. Його супроводжували Ананка і Адрастея (Необхідність і Неминучість) [5, с. 715]. Ми вважаємо, що подібний опис Хроноса можна порівняти із зображенням Зервана, який шанувався не тільки як божество часу, але і як божество долі.

Час тече у світі становлення, і це відзначив Геракліт: "Усе тече, все змінюється". А вічність є характеристикою нерухомого світу істинного буття, світу форм і ідей, світу богів. Геракліт же, говорячи так, указує на щораз поновлюване виникнення світу після руйнування кожного попереднього, причому це відновлення йде, імовірно, з якогось незнищеного вічного джерела. В. М. Вольф джерелом такого відновлення для Анаксимандра вважає апейрон, а для Геракліта - Логос [2, с. 85].

Слідом за Платоном найвизначніший мислитель раннього християнства Августин Аврелій уважав, що Бог існує у вічності, а поточний час, що ділить світ на минуле, сьогодення і майбутнє, є його творенням, поряд зі світом. До створення світу часу не було. Вічний і нескінченний Бог творить кінцевий час і кінцевий світ, приречений на загибель у кінці часів.

А що може сказати про час сучасна наука? Наприклад, теорія Великого Вибуху. А що ініціює Великий Вибух? Саме нескінченний Час, Зерван Акарана, який існу-

вав до Великого Вибуху і буде існувати після "кінця світу", зі стану спокою, замкненості на себе, подібно до згорнутої спіраллю пружини, розпрямляється, починаючи творити Космос і борознити своєю хвилею простори Всесвіту. Ми вже писали раніше, що, згідно з зороастризмом, саме час приводить все у рух, а отже, надає властивість рухатись матерії. Саме час розгортає картину світу квантів і є фундаментом матеріального буття. Усі події у світі пов'язані причинно-наслідковим ланцюгом, як у буддійській Джармі.

Висновки

У результаті дослідження виявлено, що іранська дуалістична онтологія є необхідним елементом структури донаукової онтології і займає вагоме місце в сучасних філософських концепціях. Проаналізувавши давньоіранське зороастрійське поняття "Зерван", ми визначили, що воно має дуалістичну структуру: Зерван Акарана - вічний час та Зерван Даргахадата - кінцевий світовий час. Подібні дуалістичні уявлення про час, його змінність ми зустрічаємо і в сучасних наукових концепціях. Під час дослідження також проаналізовано безпосередній вплив понять "Зерван Акарана" та "Зерван Даргахадата" як на давньогрецьку філософію, так і східну філософію взагалі, а також на іслам та християнство. Щодо останнього, то вплив зороастрійського "Зерван" відчутний також у розумінні лінійності часу: Зерван Даргахадата - світовий час - є лінійним і рухається до кінця світу. Але в зороастризмі, на відміну від християнства, час і нескінченний, а отже, оборотний, і лінійний, а отже, необоротний одночасно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойс М. Зороастрийці. Вєровання и обычаи / М. Бойс ; [пер. с англ. и прим. И. М. Стеблин-Каменского]. - 3-е издание, полностью переработанное. - СПб. : Центр "Петербургское Востоковедение", 1994. - 288 с.
2. Вольф М. Н. Онтологические аспекты иранских влияний на раннюю греческую философию : дисс. канд. филос. наук : спец. 09.00.01 "Онтология и теория познания", 09.00.03 "История философии" / М. Н. Вольф. - Новосибирск, 2003. - 141 с.
3. Дубровина Т. А. Заратустра / Т. А. Дубровина, Е. Н. Ласкарева. - М. : Олимп; ООО "Фирма "Изд-во АСТ", 1999. - 208 с.
4. Зороастрийские тексты. Суждения Духа Разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты / [изд. подготовлено О. М. Чунаковой]. - М. : Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 1997. - 352 с.
5. Лосев А. Ф. Теогония и космогония // Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / А. Ф. Лосев ; [сост. А. А. Тахо-Годи; отв. ред. И. И. Маханькова]. - М. : Мысль, 1996. - С. 681-909.
6. Пилипенко Е. А. Постнеклассическая онтология времени : дисс. доктора филос. наук : спец. 09.00.01 "Онтология и теория познания" [Електронний ресурс] / Е. А. Пилипенко. - Режим доступу : <http://www.dslib.net/ontologia/postneklasicheskaia-ontologija-vremeni.html>.
7. Рак И. В. Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана (зороастризм) / И. В. Рак. - СПб. - М. : "Журнал "Нева"" - "Летний Сад", 1998. - 560 с.
8. Смагина Е. Б. Истоки и формирование представлений о царе демонов в манихейской религии / Е. Б. Смагина // Вестник древней истории. - 1993. - № 1. - С. 40-57.
9. Jong A. de Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature / A. de Jong // The Journal of Roman Studies. - Vol. 89, 1999. - 215 p. DOI: 10.2307/300748.
10. West M. L. Early Greek philosophy and the Orient / M. L. West. - Oxford, 1971. - 256 p. DOI: 10.2307/1398080.
11. Zaehner R. C. The Dawn and Twilight of Zoroastrianism / R. C. Zaehner. - London, 1961 - 371 p. DOI: 10.1017/S0041977X00095963.

Гололобова Катерина,
кандидат філософських наук, доцент,
Національний медичний університет імені Богомольця

ЗЕРВАН: ПОНЯТИЕ ВРЕМЕНИ В ЗОРОАСТРИЗМЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РЕЛИГИЮ И ФИЛОСОФИЮ

Статья содержит анализ древнеиранского зороастрийского понятия "Зерван", что означает "Время". Показано, что оно имеет дуалистическую структуру: Зерван Акарана - вечное время и Зерван Даргахвадата - конечное мировое время. Прослежено непосредственное влияние этих понятий на восточную философию вообще, в частности древнегреческую, а также на христианство и ислам. Проведены параллели между дуалистическими представлениями о времени у зороастрийцев и представлением времени в современных научных концепциях.

Ключевые слова: зороастризм; зерванизм; Зерван; Зерван Акарана; время; онтология; линейное время; циклическое время.

Gololobova Katerina,
Doctor of philosophy, associate Professor, National O.O. Bogomolets Medical University

ZURVAN: THE CONCEPT OF TIME IN ZOROASTRIANISM AND ITS IMPACT ON RELIGION AND PHILOSOPHY

The concept of time is an integral part of any religious and philosophical system. It creates a universal cognitive strategy: seeing the world in its change and development, finding temporary relationships and order in everything. In Iranian mythology, where the cult of time was highly developed, time was personified by the higher deity Zurvan, who initially was imagined as an endless time, eternity (Zurvan Akaran), existing at the beginning of the universe, and then, in the latter part of the "Avesta" takes an image of the final, natural, world time (Zurvan Darhahvadata), who forecasts not only its beginning, but the end, death.

Zurvan Akarana in Zoroastrianism - is unlimited Time or Eternity; one of the two primary forces that are mentioned in "Avesta" and "Yasna". Zurvan - is the Creator who did not make a creation. He is only the foundation, the idea that gives impulse, like an explosion. It is similar to the concept of "dharma" in the Indian tradition, the "Logos" of Heraclites, the law by which the universe exists.

Helps to the time, the main essence of space is the duration, the matter has the opportunity to come into effect. Late Avesta makes a distinction between endless time and time, which has a long duration, but finite. Later theologians interpreted endless time as eternity of being, and a long time was regarded as the duration of the world, which was created and will have an end.

These ideas can be correlated with ideas that later we can find in Christianity, that person has a freedom of choice, and even later - in Islam, that person's fate is determined in advance. But Zoroastrianism is talking about the same thing, the fate of this material world in which evil is present is determined in advance, but in the world of Ahura Mazda person has the right to choose and there will get whatever deserves.

The unconditional departure from mythological beliefs is also the idea of the linearity of time that we meet in Zoroastrianism and which later gets its continuation in Christianity. But in Zoroastrianism time is endless, and therefore is reversible and linear, and therefore simultaneously is irreversible.

Key words: Zoroastrianism; Zurvan; Zurvan Akarana; Time; ontology; Linear Time; Cyclic Time.

REFERENCES

1. Boyce, M. (1994), Zoroastrians. The beliefs and customs. [trans. from English], Center «Petersburg Oriental», St. Petersburg, 288 p. (rus).
2. Wolf, M.N. (2003), *Ontological aspects of Iranian influences on early Greek philosophy*, Dissertation doctor of Philosophy, Novosibirsk, 141 p. (rus).
3. Dubrovina, T. A. and Lasareva, E. N. (1999), Zarathustra, Olimp; Publishing house ACT Ltd, Moscow, 208 p. (rus).
4. Zoroastrian texts. Judgments Mind Spirit (Dadestan-and-menog and hrad). Creation of the base (Bundahishn) and other texts (1997), Publishing company Eastern Literature RAS, Moscow, 352 p. (rus).
5. Losev, A.F. (1996), Theogony and cosmogony, in: *The mythology of the Greeks and Romans*, Mysl Publishing, Moscow, pp. 681-909 (rus).
6. Pylypenko, E.A. (2016), Postnonclassical ontology of time: dissertation, Doctor of Philosophy science, 310 p., available at: <http://www.dslib.net/ontologia/postneklassicheskaja-ontologija-vremeni.html> (rus).
7. Rak, I.V. (1998), Myths of Ancient and Early Medieval Iran (Zoroastrianism), "The magazine Neva", «Summer Garden», St. Petersburg, Moscow, 560 p. (rus).
8. Smagina, E.B. (1993), The origins and formation of ideas about the king of demons in Manichean religion, *Bulletin of ancient history*, №1, Science, Moscow, pp. 40-57. (rus).
9. Jong, A. de (1999), Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 89, 215 p. DOI: 10.2307/300748
10. West, M.L. (1971), *Early Greek philosophy and the Orient*, Oxford, 256 p. DOI: 10.2307/1398080
11. Zaehner, R.C. (1961), *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London, 371 p. doi.org/10.1017/S0041977X00095963

© Гололобова Катерина
Надійшла до редакції 18.01.2017

СХІД № 1 (147) січень-лютий 2017 р.